

Umístění oltáře po liturgické reformě II. vatikánského koncilu. Příklad pražských kostelů

Filip SROVNAL

ANOTACE: Nejviditelnější změnou v římskokatolické liturgii po II. vatikánském koncilu (1962–1965) se stal přechod od sloužení bohoslužby směrem k východu („ad orientem“) k celebraci směrem k lidu („versus populum“). Ačkoli tato změna nebyla nařízena žádným oficiálním dokumentem katolické církve (byla pouze doporučena), způsobila velké změny v kostelních interiérech. Proto je kladen důraz na analýzu církevních dokumentů vztahujících se k umístění či orientaci oltářů. Na tomto pozadí jsou následně interpretovány vybrané pražské kostely.

„Brzy nato přišel druhý vatikánský koncil a jeho liturgické reformy. Když jsem přečetl příslušnou konstituci – strnul jsem. Ne že bych snad s prohlášenými změnami nesouhlasil – naopak: vycházely mi z duše a cítil jsem, jak jsou potřebné – vytvořit co nejúžší spojení mezi oltářem a věřícími. Ale tento požadavek, závazně prohlášený, znamenal, že všechny dosavadní kostely – nebo alespoň velká většina – se svým výrazným oddělením kněžiště od lodi, jsou pro bohoslužbu nového typu špatně použitelné, nebo dokonce nepoužitelné v dnešní formě, a vyžadají si přinejmenším radikální úpravu vnitřní dispozice. I s tím je možno a nutno se smířit, ale je to v každém případě velký a vážný zásah do historických interiérů, na které býváme tak hrdí a kde nemáme zcela volnou ruku – co řekne památková péče?“¹

Takto rozhodl architekt Jan Sokol (1904 až 1987) konstituci o posvátné liturgii *Sacrosanctum concilium*, vůbec první schválený dokument II. vatikánského koncilu (1962–1965).² Podobně jako většina současníků chápal text konstituce jako podnět, či dokonce nařízení k radikálním zásahům do vnitřní dispozice sakrálních prostorů. Nejviditelnější změnou v tomto směru bylo zřízení nových oltářů, postavených tak, aby kněz mohl sloužit mši svatou obrácen tváří k věřícím (*versus populum*). Společně se zavedením národních jazyků do liturgie se tato změna stala symbolem liturgických reforem II. vatikánského koncilu. Mnozí nabyli dojmu, že zatímco sloužení bohoslužby *směrem k východu* (nazývané lidově „žády k lidu“) je vlastní předkoncilní liturgii (misál sv. papeže Pia V.), nový mešní řád vydaný papežem Pavlem VI. vyžaduje celebrování *versus populum*. Přečetou-li si však výše citovanou konstituci *Sacrosanctum concilium*, zjistí s překvapením, že se zde žádné nařízení či návod tohoto druhu nevyskytuje. A přesto se sloužení čelem k lidu brzy po koncilu rozšířilo v celé latinské církvi.

V této stati se proto budeme ptát, jaké mají tyto dvě formy celebrování mše svaté ukotvení v církevních předpisech a jaké z toho plynou zá-

1

věry pro úpravy liturgických prostor v památkově hodnotných sakrálních stavbách. Problematicke adaptace historické sakrální architektury pro soudobou liturgii se věnoval již Jan Klípa.³ My se zaměříme pouze na jeden výsek z této široké problematiky, totiž na otázku umístění oltáře, respektive pozici kněze u oltáře. Vzhledem k povaze látky se omezíme pouze na historickou a liturgicko-právní rovinu, přestože si jsme vědomi, že otázka umístění oltáře v historických stavbách je výsostně teologickým problémem. Cílem tohoto textu však není představit teologické koncepty předvatikánské a povatikánské liturgie s jejich ekleziálními či pastorálními aspekty,⁴ nýbrž seznámit čtenáře s liturgickými předpisy ohledně umístění oltáře v historických stavbách. Ukazuje se totiž, že církevní dokumenty v tomto ohledu ponechávají stavebníkovi překvapivě velkou svobodu. Nejdříve se však na tuto problematiku podíváme z pohledu dějin liturgiky.

Obr. 1. Katedrála sv. Víta, bohoslužba ke cti sv. Cecílie. Foto: Lucie Horníková a Martina Řehořová, Člověk a víra, 2015.

Otázky pozice oltáře v křesťanském kostele se z různých úhlů dotkla řada významných německých teologů. Byli to zejména Franz Joseph Dölger (1879–1940), Joseph Braun (1857–1947), Romano Guardini (1885–1968), Joseph Andreas Jungmann SI (1889–1975) a Érik Peterson (1890–1960).⁵ Někteří z nich se zapojili do různých liturgických hnutí, která se svým důrazem na větší zapojení laiků při bohoslužbě stala předchůdci koncilní liturgické reformy.⁶ Naše kulturní prostředí asi nejvíce ovlivnilo liturgické hnutí, jehož ústředními postavami byli teolog Romano Guardini a architekt Rudolf Schwarz a nejnámějšími realizacemi uspořádání kaple v rytířském sále mládeží využívaného hradu Rothenfels a novostavba kostela Božího těla v Cáchách.⁷ V průběhu a po skončení II. vati-

kánského koncilu nabyla diskuse o podobě křesťanské bohoslužby a zejména o pozici celebrujícího kněze u oltáře větší intenzitě.⁸ Padesát let po koncilu je v církvi tato otázka stále velmi živá.⁹

Kontroverze o podobě raně křesťanské liturgie: versus populum, nebo ad orientem?

Zvláštní pozornost liturgiků po II. vatikánském koncilu byla věnována základní otázce: Sloužil kněz v nejstarších křesťanských dobách bohoslužbu směrem k lidu (*versus populum*), nebo k východu (*ad orientem*)? A pokud sloužil k východu, jak vypadala liturgie v bazilikách, jejichž apside byla na západě?

Obrácení k východu, původní význam slova orientace (od latinského oriens, tj. východ), patří mezi základní rysy raně křesťanské liturgie. Zatímco židé v diaspoře se modlili směrem k Jeruzalému, odkud očekávali příchod Mesiáše, obraceli se křesťané k východu.¹⁰ Vycházející slunce totiž chápali jako předobraz netrpělivě očekávaného druhého příchodu Krista.¹¹ Přestože směřování modlitby k východu není v Novém zákoně zvlášť akcentováno, nalezla církevní tradice řadu biblických pasáží odkazujících na tuto symboliku: slunce spravedlnosti (Mal 3, 20); nohy Páně na Olivové hoře, ležící na východ od Jeruzaléma (Zach 14, 4); den vycházející z výsosti (Lk 1, 78); anděl vystupující od východu slunce s pečetídem zivého Boha (Zj 7, 2); symbolika světla u sv. Jana, atd.¹² První písemné doklady praxe modlitby směrem k východu máme z konce 2. století,¹³ zmiňována je u Tertuliána, Klementa Alexandrijského a dalších církevních otců. Například Origenes kolem roku 230 ve svém traktátu *O modlitbě* píše: „Nyní je nutno přidat nějaké vysvětlení ke směru, k němuž se máme obracet, když se modlíme. Jsou čtyři světové strany: sever, jih, východ, západ. Mělo by být hned jasné, že směr k vycházejícímu slunci samozřejmě naznačuje, že bychom se měli modlit směrem na tuto stranu. Tento postoj naznačuje duši, která se dívá tam, kde se rodí právě slunce.“¹⁴ Také sv. Augustin (354–430) mluví o směřování modlitby k východu. Klade přitom důraz na to, aby vnějšmu gestu odpovídalo i vnitřní nastavení: „A proto, co znamená říci: Obratť se ke mně? Jistě ne, že se ty, který ses obrátíš k západu, obrátíš k východu. To je věc příliš jednoduchá. Snad učiníš totéž ve svém nitru!“¹⁵ Konečně i v nejstarších liturgických instrukcích nacházíme nařízení o obrácení celého společenství věřících k východu.¹⁶ Přestože ne všechny citované texty se bezpodmínečně týkají společného slavení liturgie,¹⁷ jejich četnost nás nenechává na pochybách, že orientace bohoslužby k východu byla jedním z výrazných (i když ne vždy striktně dodržovaných) prvků raně křesťanské liturgie.

Věnujme nyní ale pozornost samotným stavbám.¹⁸ Analýza nejstarších dochovaných památek hovoří pro praxi orientace bohoslužby k východu. Tak tomu je u nejstarší dochované místnosti pro křesťanská shromáždění v *domus ecclesiae* v Dura-Europos. Při východní stěně tohoto longitudinálního prostoru je doložen stupeň, který snad nesl oltář nebo sedes. Pozdější kostely, vesměs založené až po Milánském ujednání (313), byly rovněž stavěny na ose západ-východ. Většina jich má bazilikální schéma s apsidou na východě. O vnitřním vybavení těchto kostelů toho bohužel mnoho nevíme. Výjimku však tvoří oblast Sýrie, kde interiéry křesťanských bazilik z velké části kopírovaly model synagogy: *béma*, pódium pro čtení z Písma a recitaci modliteb, stála ve středu kostela, zatímco oltář (v synagogách svatostánek se svitky Tóry) měl své místo v jeho východní části. Součástí *bémy* byla i sedadla pro klérus.¹⁹ Při bohoslužbě slova zde obklopen věřícími seděl biskup, poté se s klérem přesunul k oltáři, kde sloužil eucharistii obrácen čelem k východu. Lid zůstal na místě, jen se obrátil za biskupem, směrem k oltáři.

V Římě a severní Africe byla situace složitější. Lateránská i svatopetrská bazilika měla apsidu na západní straně. Důvodem byla složitá terénní situace a snaha o začlenění hrobu apoštola Petra do novostavby kostela.²⁰ Schéma těchto dvou bazilik (včetně západní orientace) bylo v následujících dobách přebíráno i mimo Řím, za karolinské renesance i severně od Alp. Celebrant v těchto kostelích sloužil čelem k lidem. Důvodem však nebylo lpění na původní, charakteru Kristovy Poslední večeře bližší podobě bohoslužby,²¹ nýbrž striktní dodržování tradice orientace modlitby k východu.²² Architektonická orientace k východu se v Římě prosadila až později.

Pozorný čtenář si všiml, že rozlišujeme mezi orientací architektonickou a liturgickou. Zatímco geografické nasměrování osy kostela může být různé, liturgická orientace kněze byla pro první tisíciletí v podstatě neměnná: *ad orientem*. Tam, kde tato pozice nebyla možná (kostel nesměřoval na východ ani na západ), nahradilo liturgickou orientaci zobrazení Krista či kříže na mozaice v konše apsidy.²³ Tezi o dominanci východní orientace se pokusil oslabit Otto Nußbaum, který se u některých východně orientovaných kostelů snažil dokázat celebrování směrem k západu. Domníval se totiž, že sloužení *čelem k lidu* je původní způsob slavení mše. Indiciemi pro tuto myšlenku mu byly například odstup oltáře od východní zdi (široký třebas jen 40 cm, umožňující knězi sloužit *versus populum*), sedes v čele apsidy či *confessio* pod oltářem, na straně směřující do lodi. Přestože byla tato teze brzy odmítnuta jak ze strany liturgiků, tak archeologů a historiků ar-

chitektury, silně ovlivnila liturgickou reformu po II. vatikánském koncilu.²⁴

V raném středověku začala praxe bezvýhradné liturgické orientace k východu upadat. Důvodem byl nárůst soukromých mší, který zapříčinil stavbu mnoha bočních oltářů a kaplí. Přestože pravidlo orientace k východu bylo v církevních instrukcích stále postulované, byly například oltáře v římském Pantheonu a svatopetrské bazilice již v 9. století orientovány na různé světové strany.²⁵ Konečně i Sixtinská kaple z konce 15. století má oltář přiléhající k západní stěně. Celebrace „žády k lidu“ se postupně stala normou, a to bez vazby na její původní smysl, tj. orientaci modlitby k východu. V této situaci se specifická pozice celebranta sloužícího *versus populum* v kostele orientovaném na západ (uchovaná například ve vatikánské bazilice) stala inspirací pro liturgickou reformu po II. vatikánském koncilu. Dodnes představuje pro mnohé celebrace tvář k lidu návrat k raně křesťanskému slavení eucharistie.

Celebrace versus populum a církevní dokumenty

V úvodu jsme uvedli, že konstituce *Sacro-sanctum concilium* neobsahuje žádnou instrukci týkající se slavení eucharistie „čelem k lidu“. V kapitole *Sakrální a liturgické vybavení* však můžeme nalézt dva postuláty, které zřejmě určily následující vývoj. Jednak to byl všeobecně formulovaný požadavek, aby nově stavěné kostely „dobře sloužily liturgickým úkonům a aktivní účasti věřících“.²⁷ Byly to právě pastorační důvody („aktivní účast věřících“), jež se staly hlavním argumentem pro následné obrácení kněze čelem k lidu.²⁸ Druhým postulátem bylo pak nařízení revize předpisů o sakrálním umění:

„Ať jsou co nejdříve upraveny současně s liturgickými knihami ve smyslu článku 25 kánony a církevní ustanovení, které se vztahují na věcné vybavení bohoslužby. Jde tu hlavně o důstojnou a účelnou stavbu kostelů, o tvar a zřizování oltářů, o ušlechtilý vzhled, umístění a bezpečnost eucharistického svatostánku, o správné a čestné umístění křtitelnice a také o přiměřené zásady pro svaté obrazy, výzdobu a okrášlení. Ustanovení, která zřejmě už málo vyhovují obnovené liturgii, ať jsou opravena nebo zrušena; ta však, která jí přejí, ať jsou zachována nebo znovu zavedena.“²⁹

Koncil otevírá cestu k úpravě částí liturgie, které zastaraly, nebo „*docela neodpovídají vnitřní povaze liturgie*“.³⁰ Konstituce zdůrazňuje význam Písma, ducha společenství, užití národních jazyků, roli územních autorit (především biskupů), aktivní účast věřících, jejich vzdělávání, přednost společného slavení před soukromými bohoslužbami atd. Místo konkrétních nařízení předložil však jen obecné, nicméně zásadní směrnice. Jednotlivé obřady měly být jed-

noduché, stručné, srozumitelné a bez zbytečných opakování.³¹ Na základě tohoto ideového zadání měla být uskutečněna liturgická reforma. Jejím stěžejním výstupem byl Římský misál, tzv. misál Pavla VI., potažmo Všeobecné pokyny (Institutio generalis) k Římskému misálu.

Vůbec prvním církevním dokumentem, který se věnuje zřizování nových oltářů versus populum, je však instrukce *Inter Oecumenici*, vydaná Radou pro aplikaci Konstituce o posvátné liturgii ještě za probíhajícího koncilu, dne 26. září 1964. Instrukce obsahuje kapitoly o projektování nových kostelů a oltářů, ve které stojí: „V kostele ať je zpravidla pevný a dedikovaný oltář, postavený v jisté vzdálenosti od stěny, aby se mohl snadno obcházet a bylo na něm možno slavit mši směrem k lidu.“³² Cíl této formulace byl zřejmý: pozice oltářů v nově stavěných kostelích se měla připodobnit raně křesťanským příkladům. Novým požadavkem je volně stojící oltář, jenž má umožnit obcházení a celebraci směrem k lidu. Otázka liturgické orientace (zda v tomto případě může kněz sloužit i směrem k západu) se zde neřeší. Instrukce povoluje celebraci *versus populum*, nečiní ji ale povinnou.

Rubriky v misálu Pavla IV. z roku 1970 nicméně dále předpokládají, že kněz slouží směrem k východu. V několika konkrétních momentech bohoslužby totiž příkazují, aby byl kněz obrácen směrem k lidu. Tyto rubriky jsou zachovány i v aktuálním Institutio generalis z roku 2008 a přeloženy do češtiny v rámci nového vydání Českého misálu z roku 2015.³³ Rubrika č. 157 například zní: „Po této modlitbě kněz poklekne, vezme hostii, která byla proměněna při téže mši, drží ji poněkud pozdviženou nad paténou nebo nad kalichem a říká obrácen k lidu: Hle, Beránek Boží, a spolu s lidem přidá: Pane, nezasloužím si.“³⁴

Všeobecné pokyny k Římskému misálu dále obsahují kapitolu věnovanou oltářům, v níž jsou uvedeny základní požadavky na formu, umístění a výzdobu oltáře.³⁵ Tato kapitola obsahuje variaci na výše citovanou větu z instrukce *Inter Oecumenici*: „Oltář má být postaven odděleně od stěny, aby se kolem něho mohlo snadno obcházet a mohlo se na něm slavit tvář k lidu.“ Jedná se tedy o doporučení, celebrace versus populum je považována za vhodnější, není však povinností. Aktuální *Všeobecné pokyny* k Římskému misálu (z roku 2008) tuto formulaci přebírají, připojují k ní však větu „Je to vhodné všude, kde je to možné“.³⁶ Vysvětlení tohoto dodatku podala Kongregace pro božský kult: „Dodatek ubí možné situace (kde je to možné) se týká různých prvků, jako např. topografie místa, potřebného prostoru, existence předchozího oltáře umělecké hodnoty, citlivosti komunity, která se účastní bohoslužeb v kostele, o němž se jedná, atd.“³⁷

Ve článku 303 nicméně stojí: „V kostelích již postavených, pokud je starý oltář umístěn tak, že znesnadňuje účast lidu a nelze ho přemístit bez újmy na jeho umělecké hodnotě, se však má postavit a řádně zasvětit jiný pevný, umělecky zhotovený oltář; bohoslužby ať se slaví pouze na tomto oltáři. Aby se pozornost věřících neodváděla od nového oltáře, nemá být starý oltář ozdoben zvláštním způsobem.“ Jako důvod pro nahrazení původního oltáře je uvedeno znesnadnění účasti lidu na bohoslužbě. Tím však nemůže být myšleno samotné sloužení *ad orientem* (či *ad apsidem*), neboť – jak jsme uvedli výše – rubriky misálu s touto formou počítají. Zdá se tedy, že článek 303 mluví spíše na případy, kdy je oltář příliš vzdálený od lodi či špatně viditelný.

Posledním dokumentem, jenž má pro naše téma relevanci, je směrnice *Koncepce úprav liturgického prostoru*, vydaná roku 2002 Českou biskupskou konferencí.³⁸ V souladu s Všeobecnými pokyny k Římskému misálu je zde celebrace tvář k lidu považována za vhodný způsob slavení eucharistie, úprava liturgického prostoru je však doporučována především tam, kde se nejedná o historicky či umělecky hodnotné prostředí: „Dnešní řešení liturgického prostoru je třeba přizpůsobit zásadám, které stanovil II. vatikánský koncil v konstituci o posvátné liturgii (Sacrosanctum concilium) z roku 1963 a následně liturgické dokumenty a směrnice. Úpravy mohou být řešeny doplněním o nové prvky nebo výměnou dosavadních, pokud jde o zařízení bez historické a umělecké hodnoty. U nových kostelů je nutno podřídit jejich uspořádání současným požadavkům slavení liturgie.“³⁹ Kapitola věnovaná oltářům je převzata ze Všeobecných pokynů, jediným doplňkem je specifikace rozměrů oltáře a oltářního stupně.⁴⁰

Docházíme tedy k závěru: Liturgické dokumenty zřizování oltářů versus populum silně doporučují, oltáře *ad orientem* (*ad apsidem*) nicméně nezakazují a v mešních rubrikách s nimi dokonce počítají. Předpokládá se, že v historických a umělecky hodnotných interiérech nebude nutné zřizovat nový oltář versus populum.

Různorodost sakrálních prostor v Praze

V předcházející kapitole jsme analyzovali základní liturgické dokumenty, nyní se budeme věnovat konkrétním příkladům. Nemůžeme však mapovat celkovou proměnu interiérů pražských kostelů v souvislosti se změnou liturgické orientace po II. vatikánském koncilu. Zpracování takového úkolu je třeba, bylo by však nad rámec této práce. Omezíme se tedy na několik typických případů, u nichž představíme různé způsoby vyrovnání se s koncilním požadavkem obnovy liturgie v památkově chráněných kostelech.

Z pohledu analyzovaných církevních dokumentů existují pro umístění oltáře v historickém sakrálním prostoru základní způsoby aplikace liturgické reformy: 1) Postavení oltáře *versus populum* v kostele, jehož dispozice či vybavení nepřeje „aktivní účasti věřících“. 2) Zřízení oltáře *versus populum* tam, kde oltář chybí. 3) Ponechání stávajícího oltáře, u něhož lze celebrat jen *ad orientem*. Podívejme se na tyto tři možnosti zblízka.

První bod představuje zdaleka nejčastější způsob adaptace liturgického prostoru. Za model si vezmeme první kostel pražské diecéze, katedrálu sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Nový oltář, navržený v 70. letech 20. století architektem Janem Sokolem,⁴¹ se nachází v přední části vyvýšeného presbytáře, blízko schodů směrem do lodi. Na jeho východním konci je pak novogotický opukový oltář s vysokým nástavcem od Josefa Mockerera z roku 1873, restaurovaný v roce 2015.⁴² V presbytáři tak spolu „soupeří“ dva oltáře: po výtvarné stránce hraje prim velký nástavec starého oltáře, z hlediska liturgického je na prvním místě Sokolův oltář, u kterého se slaví eucharistie.⁴³ U velké většiny kostelů s tímto typem adaptace (představení nového oltáře před původní) je „liturgická rivalita“ zesílena tím, že svatostánek na starém oltáři slouží k přechovávání Nejsvětější svátosti (v Praze jde například o kostely Panny Marie Sněžné, Nejsvětějšího Srdce Páně, sv. Antonína, sv. Jiljí, sv. Bartoloměje, sv. Jindřicha atd.).

Druhý případ se týká kostelů, v nichž se mobiliář (včetně oltáře) nedochoval. Příkladem je kostel Panny Marie a sv. Jeronýma při novoměstském klášteře Na Slovanech (Emauzy). Vnitřní vybavení kostela bylo při spojeneckém náletu na Prahu 14. února 1945 z velké části zničeno. Od roku 1950 probíhala náročná obnova emauzského kláštera, jež byla v letech 1964–1968 završena stavbou západního štítu dle návrhu architekta Františka Marii Černého.⁴⁴ Po návratu benediktinských mnichů byl roku 2003 do kostela instalován nový kamenný oltář s plastikou Poslední večeře Páně od sochaře Karla Stádníka. Nebyl však vystaven v místě původního oltáře při východní stěně presbytáře, ale byl představen na vyvýšené pódium v jeho přední části (v mnišském chóru původního beuronského liturgického uspořádání). Stojí volně v prostoru tak, „aby se kolem něho mohlo snadno obcházet a mohlo se na něm slavit tvář k lidu,“⁴⁵ a odpovídá tedy požadavku Všeobecných pokynů k Římskému misálu.

Poslední možností je ponechání stávajícího stavu. Ukázali jsme výše, že misál Pavla VI. počítá jak s formou *versus populum*, tak *ad orientem*. Pokud tedy sloužení eucharistie směrem k východu není překážkou pro aktivní účast věřících (vizuální bariéra či přílišná vzdálenost), není stavba nového oltáře nutná.⁴⁶ To

Obr. 2. Klášterní kostel Panny Marie a sv. Jeronýma, Praha, Nové Město. Foto: Přemysl Havlík, 2016.

platí zejména pro kostely a kaple menších rozměrů nebo pro sakrální prostory s hodnotným uměleckým vybavením. Charakteristickou ukázkou tohoto druhu je maltézský kostel Panny Marie pod řetězem. Umělecky hodnotné oltářní architekturu je zde ponechána i liturgická váha. Celebrace směrem k východu navíc odpovídá logice tradičního uspořádání kostela, kdy kněží mají místo po severní, zatímco řádoví rytíři po jižní straně presbytáře. Vedle maltézského kostela je model s jediným oltářem pro slavení *ad orientem* užit také v kostele Zvěstování Panny Marie (sv. Gabriela) na Smíchově, v kostele sv. Mikuláše na Malé Straně a mimo Prahu například ve farní kostele v Rakovníku či v kapli Arcibiskupského paláce v Olomouci.

2

K uvedeným příkladům je třeba uvést jednu poznámku. Texty, které jsme rozebírali, se týkají liturgie podle (nového) misálu, schváleného papežem Pavlem VI. v roce 1970. V motu proprio *Summorum pontificum* z roku 2007 však papež Benedikt XVI. dovolil užívání misálu vydaného Janem XXIII. v roce 1962 (tzv. tridentská mše) jak pro mše bez účasti lidu, tak pro konventní či farní bohoslužby.⁴⁷ Tato forma římského ritu nicméně vyžaduje sloužení na oltáři *ad orientem* či *ad apsidem*. Komunita věřících tihnoucích k této liturgii je v Čechách poměrně malá, takže masové návraty k původním dispozicím sakrálních prostor není třeba očekávat. Pro budoucí úpravy liturgických prostor se však zřejmě vyplatí jistě prozíravost. Pokud by farnost či komunita žádala bohoslužbu dle misálu Jana XXIII., měl by být liturgický prostor snadno adaptovatelný. To ostatně platí i pro případ, kdy kněz či farnost vyžadují slavení bohoslužby dle nového misálu, ale směrem k východu.⁴⁸

Závěr

Oltář je duchovním středem katolického kostela.⁴⁹ Pohled na současnou i historickou sakrální architekturu však ukazuje, že v různých dobách, kulturních oblastech nebo specifických náboženských komunitách byl fenomén oltáře jako středu kostela chápán odlišně. Jeho reálné umístění v prostoru, stejně jako tvar, výzdoba či vybavení liturgickým zařízením, jsou proto různorodé a proměnlivé. Pro římskokatolickou církev, stejně tak jako pro její sakrální architekturu, jsou tyto dva atributy (různorodost forem a jejich proměnlivost v čase) přímo typické.

Dle aktuálních církevních dokumentů je slavení bohoslužby *versus populum* doporučeno, není však povinností.⁵⁰ Platnou formou celebrace je ale také pozice *ad orientem*. Z této skutečnosti se odvíjejí různé typy uzpůsobení liturgic-

kého prostoru, které jsme ukázali na příkladu pražských kostelů. Nebylo mým cílem brojit proti liturgickým úpravám v sakrálních prostorech či obhajovat tradiční formy liturgie. Chtěl jsem jen poukázat na fakt, že neexistuje jen jeden způsob, jak se vyrovnat se současnými liturgickými požadavky v interiérech historických staveb. Využívání nového oltáře, jeho zřízení nebo odstranění závisí na rozhodnutí duchovního správce, potažmo liturgické komise dané diecéze. Celebrace *versus populum* nebo *ad orientem* však není otázkou principu, nýbrž liturgické vhodnosti a citlivosti vůči prostorové dispozici kostela.⁵¹

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Výzkum, dokumentace a prezentace movitého kulturního dědictví, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury dlouhodobého rozvoje výzkumné organizace NPÚ (DKRVO).

Apendix

Všeobecné pokyny k Římskému misálu kapitola Oltář a jeho výzdoba⁵²

296. Oltář, na němž se zpřítomňuje pod svátostnými znameními obětí kříže, je také stolem Páně, k němuž je Boží lid při mši svoláván, aby na něm měl účast, a centrem díkyvdání, kterým je eucharistie.

297. Na posvátném místě se eucharistie slaví na oltáři; mimo posvátné místo se však může slavit i na vhodném stole, na němž musí být vždy ubrus a korporál, kříž a svíce.

298. Je vhodné, aby v každém kostele byl pevný oltář, který zřetelněji a trvale symbolizuje Ježíše Krista, kámen živý (1 Petr 2,4; srov. Ef 2,20); na ostatních místech určených k slavení bohoslužeb však může být oltář přenosný. Oltář se nazývá pevný, jestliže je postaven tak,

že je spojen s podlahou, a nemůže tedy být odstraněn; přenosný se nazývá, jestliže ho lze přemísťovat.

299. Oltář má být postaven odděleně od stěny, aby se kolem něho mohlo snadno obcházet a mohlo se na něm slavit tváří k lidu. Je to vhodné všude, kde je to možné. Oltář má být na takovém místě, aby byl skutečně centrem, k němuž se přirozeně obrací pozornost celého shromáždění věřících. Obvykle má být pevný a zasvěcený.

300. Oltář, jak pevný, tak přenosný, se má zasvětit podle obřadu uvedeného v Římském pontifikálu; pro přenosný oltář však postačí zehňání.

301. Stolní deska pevného oltáře má být podle tradice církve v souladu se symbolickým významem oltáře kamenná. Biskupská konference však může dovolit také jiný důstojný, pevný a umělecky ztvárněný materiál. Sloupky nebo podstavec držící stolní desku se však mohou zhotovit z jakéhokoli materiálu, jen když je důstojný a pevný. Přenosný oltář se může postavit z jakýchkoli ušlechtilých a pevných materiálů, které vyhovují liturgickému použití podle tradic a zvyků různých krajů.

302. Je dobré zachovat zvyk ukládat při zasvěcování pod oltář ostatky svatých, třebas nebyli mučedníci. Nutno však dbát, aby pravost takových ostatků byla ověřena.

303. V nově stavěných kostelích je vhodnější zbudovat jeden oltář, aby ve shromáždění věřících symbolizoval jednoho Krista a jednu eucharistii církve. V kostelích již postavených, pokud je starý oltář umístěn tak, že znesnadňuje účast lidu a nelze ho přemístit bez újmy na jeho umělecké hodnotě, se však má postavit a řádně zasvětit jiný pevný, umělecky zfoto-

3

Obr. 3. Řádový kostel Panny Marie pod řetězem, Praha, Malá Strana. Foto: Přemysl Havlík, 2016.

vený oltář; bohoslužby at' se slaví pouze na tomto oltáři. Aby se pozornost věřících neodváděla od nového oltáře, nemá být starý oltář ozdoben zvláštním způsobem.

304. Z úcty k slavení památky Páně a k hostině, na níž se dává tělo a krev Páně, at' je oltář, kde se celebruje, přikryt alespoň jedním plátnem bílé barvy, které tvarem, rozměry a výzdobou odpovídá stavbě oltáře.

305. Při výzdobě oltáře se má zachovat střídmost. V době adventní se má oltář zdobit květinami se střídmostí, která odpovídá povaze této doby a která by nepředcházela plnou radost Narození Páně. V době postní je zdobit oltář květinami zakázáno. Výjimku však tvoří Laetare (4. neděle postní), slavnosti a svátky. Květinová výzdoba má být vždy umírněná a spíše než na stolní desku oltáře se má rozmístit blízko oltáře.

306. Na stolní desku oltáře se totiž může klást jenom to, čeho je zapotřebí k slavení mše, totiž evangeliář od začátku mše do čtení

evangelia; od přípravy darů do vyčištění nádob kalich s paténou, a je-li ho třeba, ciboriem, korporál, pala a misál. Dále se tam nenápadným způsobem umístí to, co je případně potřeba k zesílení hlasu kněze.

307. Svícny, které se vyžadují pro jednotlivé liturgické úkony, aby se dala najevo úcta a sváteční charakter slavení (srov. č. 117), se mají vhodně umístit buď na oltáři, nebo blízko něho, s ohledem na stavbu jak oltáře, tak presbytáře, aby bylo všechno harmonicky sladěno a aby věřícím nic nepřekáželo ve snadném pohledu na to, co se na oltáři koná nebo se na něj pokládá.

308. Na oltáři nebo poblíž at' je také kříž s podobou ukřižovaného Krista, dobře viditelný pro shromážděný lid. Je vhodné, aby tento kříž zůstal poblíž oltáře i mimo liturgické slavnosti a připomínal věřícím spásnosné utrpení Páně.

■ Poznámky

- 1 Jan Sokol, *Moje plány. Paměti architekta*, Praha 2004, s. 254.
- 2 Text byl schválen dne 4. 12. 1963 (pro hlasovalo 2 147 otců, proti 4). *Dokumenty II. vatikánského koncilu*, Praha 1995, s. 127–171.
- 3 Jan Klípa, Památková péče a koncil: O památkách, liturgii a obojím právu, in: Helena Dáňová – Klára Mezihoráková – Dalibor Prix (eds.), *Artem ad vitam. Kniha k počtě Ivo Hlobila*, Praha 2012, s. 533–542.
- 4 K této problematice viz Klemens Richter, *Kirchenräume und Kirchenträume. Die Bedeutung des Kirchenraumes für eine lebendige Gemeinde*, Freiburg 1998; – *Communio – Räume. Auf der Suche nach der angemessenen Raumgestalt katholischer Liturgie*, Regensburg 2003; Goffredo Boselli (ed.), *Spazio liturgico e orientamento. Atti del IV Convegno liturgico internazionale*, Bose, 1–3 giugno 2006, Bose 2007; Jan Klípa, *Liturgický prostor v současné architektuře*, Praha 2009; Pavel Kopeček, *Liturgie a architektura. Moderní sakrální architektura v Čechách a na Moravě*, Olomouc 2013.
- 5 Romano Guardini, *O duchu liturgie*, Praha 1993 (1918); Franz Joseph Dölger, *Sol Salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum. Mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie*, Münster 1920; Joseph Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* (2 Bände), München 1924; Josef Andreas Jungmann, *Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, 2 Bände, 5. Auflage, Wien 1962 (1948); Erik Peterson, *Frühkirche, Judentum und Gnosis: Studien und Untersuchungen*, Freiburg 1959.
- 6 Základní přehled této látky podává Lukáš Kratochvíl, *Liturgický prostor ve 20. století* [online], dostupné z: <http://www.getsemany.cz/node/828>, vyhledáno 6. 7. 2016.
- 7 Rudolf Schwarz, *Vom Bau der Kirche*, Heidelberg 1947.
- 8 Účastníci se jí jak někteří biskupové, tak koncilní poradci pro liturgii Louis Bouyer (1913–2004), zmiňovaný Josef A. Jungmann a další teologové jako Klaus Gamber (1919–1989), Cyrille Vogel (1919–1982), Otto Nußbaum (1923–1999), Marcel Metzger (1940). Na konci 70. let se

do diskuse zapojil také Joseph Ratzinger (1927). Otto Nußbaum, *Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000: eine archäologische und liturgiegeschichtliche Untersuchung*, 2 Bände, Bonn 1965; *Idem*, *Geschichte und Reform des Gottesdienstes: liturgiewissenschaftliche Untersuchungen*, Paderborn 1996; Josef Andreas Jungmann, *Der neue Altar*, in: *Der Seelsorger XXXVII*, 1967, s. 374–381; *Klaus Gamber, Tournés vers le Seigneur!*, Le Barroux 1993 (orig. *Zum Herrn hin! Fragen um das Gebet nach Osten*, Regensburg 1987); Marcel Metzger, *La place des liturgies à l'autel*, *Revue des Sciences Religieuses* XLV, 1971, s. 113–145; Louis Bouyer, *Architecture et liturgie*, Paris 2009 (1967); Joseph Ratzinger, *Kleine Korrektur*. Zur Frage der Eucharistie, in: *Internationale Katholische Zeitschrift* VIII, 1979, s. 381sq., rozšířeno v článku Anmerkung zur Frage der Zelebrationsrichtung, in: *Das Fest des Glaubens. Versuche zur Theologie des Gottesdienstes*, Einsiedeln 1981, s. 121–126; *Idem*, *Duch liturgie*, Brno 2006.

9 Svědčí o tom neobyčejně ostrá polemika profesora liturgiky Andrea Grilla s prefektem Kongregace pro bohoslužbu a svátosti Robertem Sarahem, která proběhla v roce 2015. Robert Sarah – Andrea Grillo, Aktuální polemika o liturgii, in: *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* I, 2016, s. 83–97.

10 Bouyer (pozn. 8), s. 15sq.

11 „Apoštolé tedy nařídili, že je třeba se modlit k východu, neboť „jako blesk vyšlehné od východu a zazářit až na západ, tak to bude i s příchodem Syna člověka“ (Mt 24, 27). Z toho můžeme poznat a pochopit, že On se objevil zcela nečekaně od východu.“ Didascalia Addai, can. 1. Citováno podle Uwe Michael Lang, *Obřádek k Pánu. Orientace liturgické modlitby*, Olomouc 2010, s. 29.

12 *Idem*, s. 24–25. Další příklady u Martin Wallraff, *Die Ursprünge der christlichen Gebetsostung*, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* CXI, 2000, s. 172.

13 Wallraff (pozn. 12), s. 172, passim.

14 Citováno podle Lang (pozn. 11), s. 28.

15 *Idem*, s. 31. Zde jsou uvedeny další citace raně křesťanských teologů.

16 „Proto se požaduje, aby kněží seděli ve východní části domu s biskupy, potom laici a pak ženy; takovým způsobem, že když povstávají k modlitbě, představení mohou povstat jako první, po nich laici a pak také ženy. A je nezbytné modlit se k východu, neboť je psáno: „Království země, zpívejte Bohu, zapějte žalmy panovníku, tomu, jenž jezdí po nebi k východu.“ (Ž 68, 33–34) LXX. Didascalia apostolorum (3. století). Citováno podle Lang (pozn. 11), s. 29.

17 Stefan Heid, *Gebetshaltung und Ostung in frühchristlichen Zeit*, in: *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXXII, 2006, s. 347–404.

18 Wallraff (pozn. 12), s. 169–184; Albert Gerhards, „Blickt nach Osten!“ Die Ausrichtung von Priester und Gemeinde bei der Eucharistie – eine kritische Reflexion nachkonziliarer Liturgiereform vor dem Hintergrund der Geschichte des Kirchenbaus, in: Martin Klöckener – Arnaud Join-Lambert (eds.), *Liturgia et Unitas. In honorem Bruno Bürki*, Freiburg 2001, s. 197–217; Lang (pozn. 11); Sible de Blaauw, *In view of the light. A hidden principle in the orientation of Early Christian church building*, in: Paolo Piva

(ed.), *Medieval Art*, London 2012, s. 15–45.

19 Bouyer (pozn. 8), s. 27sq., passim.

20 Stavba obou bazilik ostatně zapadá do „experimentální“ fáze dějin křesťanské architektury, kdy ještě nebyla pevně stanovena pravidla. De Blaauw (pozn. 18), s. 22sq.

21 K raně křesťanské podobě slavení eucharistie, která se vyznačovala velkou variabilitou, viz František Kunetka, *Eucharistie v křesťanské antice*, Olomouc 2004.

22 De Blaauw (pozn. 18), s. 28sq.

23 Heid (pozn. 17). Je třeba rovněž zmínit hypotézu, že se ve svatopetrské bazilice před úpravou papeže Řehoře Velikého celebravala mše před oltářem, tedy směrem k západu. Přestože archeologické pozůstatky tuto pozici nevylučují, literární prameny a analogie s ostatními římskými bazilikami mluví proti této domněnce. Werner Jacobsen, *Organisationsformen des Sanktuariums im späntiken und mittelalterlichen Kirchenbau*, in: Albert Gerhards – Andreas Odenthal (eds.), *Kölnische Liturgie und ihre Geschichte. Studien zur interdisziplinären Erforschung des Gottesdienstes im Erzbistum Köln*, Aschendorff 2000, s. 67–97.

24 Metzger (pozn. 8); Gamber (pozn. 8); de Blaauw (pozn. 18), s. 17sq.

25 De Blaauw (pozn. 18), s. 40sq.

26 Ucelený přehled a výtah nejdůležitějších pasáží církevních dokumentů týkajících se sakrální architektury a jejího vybavení publikoval Pavel Kopeček (pozn. 4), s. 151–198.

27 Dokumenty 1995 (viz pozn. 2), č. 124.

28 *Idem*, č. 33–42.

29 *Idem*, č. 128. Pro úplnost citujeme články, na které se text odkazuje.

Článek 25: „Liturgické knihy at' jsou co nejdříve upraveny za spolupráce odborníků a po poradě s biskupy, a to z různých oblastí světa.“

Článek 22: „§ 1 Pouze církevní autorita je oprávněna řídit posvátnou liturgii. Je to Apoštolský stolec a v rámci právní normy biskup. § 2 Také biskupské sbory různého druhu, řádně ustanovené pro určitá území, jsou na základě právního zmocnění příslušné řídit vymezené oblasti liturgie. § 3 Proto nikdo jiný, ani kněz, nesmí v liturgii o své vůli nic přidávat ani ubírat ani měnit.“

30 *Idem*, č. 21, passim.

31 *Idem*, č. 34.

32 „Praestat ut altare maius exstruat a pariete seiunctum, ut facile circumiri et in eo celebratio versus populum peragi possit.“ Citováno dle Lang (pozn. 11), s. 13sq.

33 INSTITUTIO GENERALIS, in: MISSALE ROMANUM. EX DECRETO SACROSANCTI CECUMENICI CONCILII VATICANI II INSTAURATUM AUCTORITATE PAULI PP. VI PROMULGATUM IOANNIS PAULI PP. II CURA REEDITIONIS, EDITIO TYPICA TERTIA, TYPIS VATICANIS 2002. Dostupné z: http://media.musicasacra.com/books/latin_missal2002.pdf, vyhledáno 7. 7. 2016. Všeobecné pokyny k Římskému misálu (editio typica tertia emendata 2008), in: Český misál, Praha 2015. K reedici Českého misálu viz: Ondřej Koupil – Jan Slégr, *Reedice Českého misálu: zpráva o vydání v roce 2015*, in: *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* I, 2016, s. 103–117.

34 Všeobecné pokyny (pozn. 33), č. 157.

35 Tuto kapitolu uvádíme v úplnosti v dodatku této stati.

36 „Altare exstruat a pariete seiunctum, ut facile circu-

miri et in eo celebratio versus populum peragi possit, quod expedit ubicumque possibile sit.“ Citováno dle Lang (pozn. 11), s. 16sq.

37 Citováno dle Lang (pozn. 11), s. 16.

38 Koncepce úprav liturgického prostoru, Praha 2002. Dostupné z: http://www.cirkev.cz/Media/ContentItems/297_00297/18-liturgicky-prostor.pdf, vyhledáno 7. 7. 2016.

39 *Idem*, s. 1.

40 „Minimální velikost menzy by měla být 700 x 1400 mm, výška oltáře 950–970 mm. Obcházení oltáře musí být umožněno ze všech stran. Prostor mezi oltářem a schodem do chrámové lodi by měl být minimálně 800 mm, ale je jen vhodné počítat se zvětšením plochy před oltářem (prostrace) na minimálně 2500 mm.“ *Idem*, s. 5.

41 Sokol (pozn. 1), s. 250–254.

42 Při této příležitosti došlo k výměně některých prvků liturgického vybavení (nové biskupské křeslo a sedačky, stupně, abak).

43 V nedávné době přesto dostal Mockerův oltář jistý liturgický akcent, když byl vybaven křížem a svícemi (které nyní nový oltář postrádá).

44 *Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady*, Praha 1998, s. 135.

45 Citováno dle Lang (pozn. 11), s. 16sq.

46 V historické Praze najdeme jen několik málo kostelů s jinou než východní orientací (způsobené vesměs terénní situací): křížovnický kostel sv. Františka u Karlova mostu směřuje presbytářem na sever, stejně tak kapucínský klášterní kostel Panny Marie Andělské na Hradčanech a kostel Panny Marie ustavičné pomoci v Nerudově ulici. Zvláštním případem je pak kostel Panny Marie Vítězné, u něhož byla východní orientace původního luteránského kostela po převzetí bosými karmelitány obrácena směrem západním. *Umělecké památky Prahy. Malá Strana*, Praha 1999, s. 76.

47 Článek 5, § 1 stanovuje: „Ve farnostech, kde trvale existuje skupina věřících, kteří inou k předchozí liturgické tradici, nechť farář laskavě přijme jejich požadavky sloužit mši svatou podle obřadu Římského misálu vydaného v roce 1962.“ Benedikt XVI., Apoštolský list vydaný z vlastního rozhodnutí (motu proprio) *Summorum pontificum*, <http://www.cirkev.cz/archiv/070801-motu-proprio-summorum-pontificum>, vyhledáno 12. 7. 2016.

48 Tato praxe je v jiných zemích poměrně rozšířená. Například v pařížském farním kostele St. Germain l'Auxerrois je jedna nedělní mše sloužena na novém oltáři čelem k lidem, druhá nedělní mše na tomtéž oltáři, nicméně směrem k východu.

49 „Na oltáři, který je středem kostela, se zpřítomňuje pod svátostnými znameními obět kříže. Je také stolem hostiny Páně, k níž je lid Boží pozván.“ *Katechismus katolické církve*, Praha 2002.

50 Srov. Vít Honys, *Oltáře, kazatelny, varhany...*, památka movitá či nemovitá, in: *Monumentorum custos* 2010, s. 31sq.

51 Za radu a pomoc s přípravou tohoto článku děkuji Barboře Matiašové, Pavlu Maruškoví, br. Jeronýmu Kučerovi OSB, P. Augustinu Gazdovi OSB a P. Filipu Suchánovi OPraem.

52 Všeobecné pokyny (pozn. 33), č. 296–308.